Opole, 24.10.2016 r.

Agata Haas
Uniwersytet Opolski

Autoreferat

Poezja epoki baroku poszukuje możliwości wyrazu bezpośredniego doświadczania Boga, zaś mistyka jawi się jako najbardziej głębokie i tajemnicze przeżycie wewnętrzne człowieka. Barokowe utwory, które maja podłoże religijne przedstawiają Chrystusa jako mężczyznę – Oblubieńca, zachęcają do odrzucenia doznań cielesnych, zanurzenia się w bezgranicznej bożej miłości[1].

Słowne wyrażenie tego niezwykłego stanu charakteryzuje się mową pełną sprzeczności i wyolbrzymień, bo jak pisze Mirosława Hanusiewicz „doświadczenie ekstatyczne jest bowiem zawsze doświadczeniem ekstremalnym – zarówno dla natury zmysłowej, jak i dla intelektu, w zakresie werbalizacji doznań"[2]. Poetyckie opisy doświadczeń mistycznych to dotarcie do granicy słowa, zmierzenie się z wyrażeniem niewyrażalnego.

W zgromadzeniu karmelitanek bosych w Krakowie na Wesołej, na półkach klasztornej biblioteki od niemalże trzech wieków, w przejmującej ciszy przesiąkniętej kontemplacją przerywaną niekiedy biciem dzwonów z pobliskiego kościoła, w prawie całkowitym zapomnieniu znajdują się różnorakie rękopisy, na kartach których anonimowe autorki podejmują się niezwykle trudnego i ryzykownego zadania – ubrania w słowa mistycznego spotkania z Chrystusem. Próbują nazwać swoje emocje i odczucia, formułują zdania oparte na odcieniach chwili uniesienia i subtelności pragnień. Nie mogąc wprost wyrazić wszystkiego, przykrywają intymny moment woalem figur retorycznych, spajają niewymowne treści w wersy pieśni starannie dobraną leksyką. Pomagają tym, którzy wytrwale poszukują Oblubieńca, wkroczyć na drogę kontemplacji. Jednak uczciwie ostrzegają, że towarzyszyć wędrówce będzie cierpienie i tęsknota, zaznaczają przy tym, że nagroda – mistyczne zaślubiny z Chrystusem, zrekompensują wszelki ból i wyrzeczenia.

Jaki zatem jest język mistyki, czym się charakteryzuje i jak można go zdefiniować i sklasyfikować, a także, czy można za pomocą języka opisać doświadczenie mistyczne?

W swojej dysertacji skupiam się na szczegółowej analizie językowej i stylowej tekstów z rękopisów karmelitańskich, które zawierają pierwiastki mistyczne. Przebadałam słownictwo i frazeologię, które pojawiają się w analizowanych tekstach, a także wszelkie

[1] M. Hanusiewicz, *Święte i zmysłowe w poezji religijnej polskiego baroku*, Lublin 2001.
[2] Tamże, s. 299.

wyrażenia metaforyczne i pozostałe środki poetyckiego wyrazu, które wpływają na styl XVII- i XVIII-wiecznych tekstów.

Analizę języka poezji mistycznej przeprowadzam na podstawie wybranych utworów pochodzących z czterech rękopisów karmelitańskich z XVII i XVIII wieku, stanowiących łącznie około tysiąca zapisanych stron. Dwa z nich w niewyjaśnionych okolicznościach znalazły się w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej. Te dwa zespoły rękopiśmienne to: *Kantyczki czyli zbiór pieśni na Boże Narodzenie i inne uroczystości kościelne* (Rękopis BJ, sygn. 3643) oraz *Zbiór pieśni i modlitw dla zakonnic* (Rękopis BJ, sygn. 3650). Pozostałe dwa analizowane rękopisy pochodzą ze zbiorów Biblioteki Karmelitanek Bosych w Krakowie na Wesołej, są to: *Zabawa wesoło – nabożna, przy której wzbijają się wzgórę serca przyszłych obywatelów nieba* (Rękopis BKB, sygn. 156) oraz *Wolne głosy pod betlejemskiemi szopami* (Rękopis BKB, sygn. 114).

Krakowskie rękopisy karmelitańskie podejmują próbę opisu doświadczenia mistycznego. Zamknięcie w ramy języka niezwykłego, intymnego stanu, w jakim znajduje się mistyk, staje się zadaniem trudnym, czasami niewykonalnym. Język jako zwarty, sformalizowany system bywa niejednokrotnie przeszkodą nie do pokonania. Brak wypracowanych pojęć, zwrotów, fraz, które pozwoliłyby w jednoznaczny sposób nazwać i opisać moment zjednoczenia z Bogiem, zmusza autorów tekstów mistycznych do posługiwania się rozmaitymi środkami poetyckiego wyrazu. W konsekwencji teksty zawierające opisy doświadczeń mistycznych pretendują do miana utworów poetyckich.

Moja rozprawa doktorska składa się z *Wprowadzenia*, sześciu rozdziałów, a także *Zakończenia*, bibliografii, streszczenia w języku polskim i angielskim oraz aneksu, w którym zostały zamieszczone zdjęcia wybranych utworów analizowanych w mojej dysertacji. W pierwszym rozdziale przybliżam stan badań nad językiem religijnym, jako, że język mistyki stanowi jego odmianę. Przywołuję najważniejsze, dotychczasowe ustalenia dotyczące charakterystyki języka religijnego, a także jego cechy oraz funkcje jakie pełni. Rozdział zamyka przedstawienie metod analizy i opisu zebranego materiału[3]. Kluczową metodą badawczą w mojej dysertacji była analiza dyskursu z uwzględnieniem ówczesnego tła

[3] Metody analizy i opisu, jakie zostały wykorzystane w mojej dysertacji: 1. **Metoda analizy dyskursu** (z uwzględnieniem ówczesnego tła pragmatycznego i wykorzystaniem odpowiedniej literatury i tekstów ówczesnej kultury): tekst jako zdarzenie komunikacyjne, które podlega funkcjonalnej interpretacji. 2. **Metoda strukturalno-funkcjonalna**: wyodrębnienie i zbadanie formalnych wyznaczników stylu oraz opisanie ich funkcji. Tekst jako konstrukcja, której elementy znajdują się we wzajemnych dynamicznych związkach (omówienie warstwy leksykalno-znaczeniowej oraz jej szczegółowa analiza). 3. **Metoda analizy struktury tekstu**: obok struktury systemowej będącej konkretyzacją systemu językowego, tekst współtworzy struktura stylistyczna, która przejawia się w postaci dominant stylowych tj. cech wokół których zgrupowane są określone własności i wartości.

pragmatycznego i wykorzystaniem odpowiedniej literatury i tekstów ówczesnej kultury. Oprócz wspomnianej metody zastosowałam procedury charakterystyczne dla klasycznej analizy stylu i struktury tekstu.

W rozdziale drugim zatytułowanym *Dyskurs religijny* omawiam początki mistyki i próby jej zdefiniowania. Odpowiadam na pytanie: jakie są kluczowe cechy charakterystyczne dla mistyki chrześcijańskiej, a także podaję różnice i cechy wspólne między językiem religijnym a językiem mistyki. Opisuję to, co jest uznawane za istotę doświadczenia mistycznego oraz jego kolejne etapy, począwszy od drogi oczyszczenia poprzez oświecenie, aż do momentu mistycznych zaślubin duszy ludzkiej z Oblubieńcem. Końcową część rozdziału stanowią rozważania nad opisem doświadczenia mistycznego za pomocą języka. Przywołuję stanowiska badaczy tego problemu, takich jak chociażby Steven Katz, Germano Pattaro, Dorota Śliwa, czy Jean Baruzi. Odwołuję się także do niezwykle ważnych i kluczowych przemyśleń Pseudo Dionizego Areopagity, propagatora teologii apofatycznej, czyli teologii negatywnej, która odrzuca mówienie o tym, jaki Bóg jest, a skupia się na tym, jaki Bóg nie jest, ponieważ „Boga całkowicie niepoznawalnego nie można określić żadnym ludzkim stwierdzeniem"[4]. Poprzez negację, a zatem także i poprzez językowe paradoksy, antytezy, oksymorony, staje się choć po części możliwe opisanie mistycznego doświadczenia.

W rozdziale trzecim przybliżam czas powstania Zakonu Karmelitańskiego, opisuję początki jego funkcjonowania, regułę oraz wszelkie modyfikacje zachodzące w jego strukturach na przestrzeni wieków. W tym miejscu opisuję także założenie żeńskiego zgromadzenia, które nazwano karmelitankami, a także czas przybycia zakonnic do Polski, do Krakowa.

Czwarty rozdział rozpoczynam przywołaniem najistotniejszych stanowisk tych badaczy, którzy zajmowali się wybranymi tekstami, bądź fragmentami tekstów analizowanych w mojej dysertacji. Przybliżam ramy czasowe i losy rękopisów karmelitańskich. Dokonuję próby ustalenia momentu powstania poszczególnych zespołów rękopiśmiennych na podstawie znikomych informacji zamieszczanych na ich poszczególnych kartach[5]. Prezentuję także zawartość każdego z analizowanych rękopisów. Przywołuję

[4] Przybył E., 2001, *Ostatnie przed wielkim milczeniem: język i religia*, red. E. Przybył, Kraków, s. 140.

[5] Na początek XVIII wieku wskazywać mogą litery, które zostały zapisane na pierwszej karcie tegoż rękopisu – „JMJT". Badaczka pisze, że jeśli odczytamy je jako skrót od imion: „Jezus – Maryja – Jan – Teresa", to odwołanie do św. Jana od Krzyża oraz do św. Terasy z Ávila, może wskazywać na późniejsze powstanie rękopisu, już w klasztorze na Wesołej, w Krakowie, który jest pod tym właśnie wezwaniem, a do którego zgromadzenie Karmelitanek przeniosło się podczas uroczystego ingresu 26 lipca 1725 roku. Na datę wcześniejszego powstania, według Popławskiej, może wskazywać zwrot do Matki Bożej, która w *Pieśni o Pannie Przenajświętszej* nazwana jest Polską Królową, „co może świadczyć, że utwór powstał już po ogłoszeniu przez Jana Kazimierza Maryi Królową Polski (w 1656 roku), a więc w drugiej połowie XVII stulecia" (op. cit: 137).

kolejno zapisane w nich utwory wraz z tytułami i numeracją, jeśli taka występuje. W dalszej części tego rozdziału charakteryzuję najważniejsze i najczęściej pojawiające się gatunki literackie występujące w analizowanych rękopisach. Są to: zabawa, pieśń, lament, kolęda i erotyk pobożny. Rozdział zamykam wykazem i krótką charakterystyką wszystkich utworów rękopiśmiennych z elementami opisów doświadczeń mistycznych, które zostały poddane analizie językowo-stylistycznej.

Najważniejszą, analityczną część pracy stanowi rozdział piąty: *Język i styl*. Badam i omawiam początkową część ramy wypowiedzi analizowanych pieśni. W tytułach utworów wyodrębniłam pewne stałe, powtarzające się tematy: wymienianie adresata utworu, wspomnienie osoby świętej (św. Teresy z Avila oraz św. Jana od Krzyża), opisy pojęć abstrakcyjnych (miłości bożej, najświętszego sakramentu), opisy czynności i działań (przebicie gwoździem, myślistwo duchowe, lament duchowny), opisy stanów emocjonalnych lub stanów ducha (konsolacja duszy w Jezusie, utrapienie duszy, wylanie serca swojego i duszy Bogu).

Podobnie incipity analizowanych pieśni uporządkowałam w grupy. Umożliwiło to wskazanie pewnych powtarzających się elementów, takich jak: narracyjny początek, apostrofy oraz opisy stanów emocjonalnych, w jakich znajdował się podmiot liryczny.

Wskazałam i omówiłam sygnały mistyczności poszczególnych utworów zawarte w ramie tekstu. Zbadałam spójność formalną oraz wszelkie inne relacje zachodzące między tytułem a tekstem poszczególnych pieśni.

W kolejnym podrozdziale wyodrębniłam cztery pola tematyczne: I. miłość, II. cierpienie, III. śmierć, IV. radość. Przed przystąpieniem do prac analitycznych wszystkie teksty z rękopisów przepisałam, aby móc swobodnie z nich korzystać, używając różnych programów komputerowych. Dzięki temu w obrębie każdego pola zbadałam frekwencję wszystkich wyrazów, które do niego przynależą, a które są charakterystyczne dla słownictwa poezji mistycznej. W ten sposób uzyskałam wykaz najczęściej używanych leksemów przy opisach mistycznego doświadczenia. Z badań tych wypływa wniosek, że „nadrzędnym leksemem wobec wszystkich pozostałych jest *miłość*. Wyraz ten wchodzi w różnorakie relacje z innymi leksemami, co umożliwia powstawanie kolejnych pól konotacyjnych".

Wyodrębniłam i omówiłam w pieśniach figury semantyczne taki jak: **alegorie** (miłości, zbawienia/odkupienia, duszy ludzkiej, Chrystusa-Oblubieńca), **hiperbole** opisujące moment przebicia serca strzałą miłości bożej, smutek i tęsknotę za Oblubieńcem, który był i

odszedł, poszukiwanie Ukochanego, moment ekstatycznego uniesienia, który nosi znamiona pozornej śmierci oraz **peryfrazy**. Poddałam analizie **paradoksy** wraz z **oksymoronami** i **antytezami** ze szczególnym zwróceniem uwagi na zastosowanie **konceptu**. Jeden z podrozdziałów analizuje i opisuje budowę i funkcję **pytań retorycznych** i **wykrzyknień**, których pojawienie się w pieśniach karmelitańskich wprowadza elementy pozornego dialogu między podmiotem lirycznym a Oblubieńcem – Chrystusem.

W dalszej części tego rozdziału opisuję semantykę metafor w języku mistyki pieśni karmelitańskich. Została ona omówiona na przykładzie ośmiu leksemów najistotniejszych ze względu na problematykę pracy. Są to: *ogień*, *woda*, *ogród*, *noc*, *pragnienie*, *śmierć*, *serce*, *walka/wojna*. Każdy z nich tworzy pole wyrazowe wokół którego skupiają się kolejne leksemy, nie tylko synonimy, ale również wyrazy z pozoru semantycznie odległe. W ten sposób wyłaniają się rozmaite konotacje, ukryte sensy i znaczenia opisujące tajemnicę mistycznego doświadczenia. Wszystkie przeprowadzone analizy są poparte przykładami w postaci cytatów. Rozdział zamykają rozważania nad intertekstualnością, która stanowi jeden ze sposobów konstrukcji wypowiedzi.

W szóstym rozdziale zatytułowanym: *Granice języka a wyrażanie niewyrażalnego* zawarłam podsumowanie przeprowadzonych badań i analiz.

Badane utwory cechuje dynamizm i emocjonalność podparta wejrzeniem w głąb podmiotu lirycznego, co ostatecznie tworzy kreację trwania doświadczenia mistycznego w momencie lektury danego tekstu lub stanowi rzetelną relację z niego. Zaś sam język poezji mistycznej w XVII- i XVIII-wiecznych rękopisach karmelitańskich jest niedefiniowalny i pełen sprzeczności jak treści, które próbuje opisać. Jest także umiarkowanie przewidywalny i schematyczny, wpisany w ramy ówczesnych konwencji, będąc równocześnie zaskakującym i pełnym paradoksów. I choć analizowane teksty charakteryzują się niekiedy ułomnością pod względem językowym i stylistycznym, to jak pisał Antoni Czyż „owa ułomność wyraża moc, a nie słabość. I w istocie nie jest ułomnością. Jest (bywa) oznaką nieskończoności"[6].

Językowa kreacja nowych, nieznanych, mistycznych zjawisk i doświadczeń daje odbiorcy możliwość zanurzenia się w oblubieńczej miłości Chrystusa. Pod powłoką leksykalną kryje się bogactwo transcendentnych treści. Język poszerzając nieustannie swoje granice, czyniąc je bardziej i bardziej elastycznymi, umożliwia opisanie tego, co niewyrażalne. Jednakże świadomie i celowo pozostawia sobie ograniczenie w przekazie, w celu ochrony najintymniejszych sfer. Dlatego trzeba wielkiej uwagi i przenikliwości, aby

[6] A. Czyż, *Teksty mistyczne i ascetyczne wczesnego baroku (wokół Magdaleny Mortęskiej)* w: *Przełom wieków XVI i XVII w literaturze i kulturze polskiej*, Wrocław 1984, s. 229.

odkryć i odczytać prawdziwy, głęboki sens, jaki niesie ze sobą język poezji mistycznej, nie dać się złapać w pułapki barokowego konceptu, ominąć powierzchowność alegorii i symboli, przejrzeć na wskroś zasadność pytań retorycznych i wykrzyknień, kierowanych ku transcendentnym sferom. Język poezji mistycznej XVII- i XVIII-wiecznych rękopisów karmelitańskich zadziwia dojrzałością i trafnością. Słowa odczytywane dziś z barokowych kart niosą świadectwo głębokiego, ale ciągle konwencjonalnego przeżywania relacji z Chrystusem-Oblubieńcem i niezmiennie zachęcają do podejmowania prób podążania mistycznym szlakiem.

Język oraz mistyka tworzą nietypowe połączenia oparte na paradoksie i niedopowiedzeniu z jednej strony, a systemowości języka z drugiej. Wspólnie kreują przestrzeń, w której transcendencja daje się ubrać w słowa, lawirując między majestatem bóstwa, a struktura gramatyczną zdania.

Agata Haas